

השפעות צרפתיות על ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ-ישראל (1870-1914)

ד' יונתן פנסלר

בשנים האחרונות החלה ההיסטוריוגרפיה הציונית לעסוק בהשפעתן של שיטות חקלאות אירופיות על ההתיישבות הכפרית בארץ-ישראל בארבעים השנים האחרונות של השלטון העות'מאני. שאל כץ הראה שאידיאלים וטכניקות מזרח-אירופיים בתחום החקלאות השפיעו מאוד על ראשוני המתיישבים בפתח-תקווה, שנוסדה בשנת 1878.¹ רן אהרונסון טוען שהיתה השפעה כזו במושבות החקלאיות הציוניות, שנוסדו בשנים 1882 עד 1883, בתחילת העלייה הראשונה.² מעבודות אחרות של אהרונסון ושל שמעון שאמה עולה שהחל באמצע שנות השמונים של המאה הי"ט הועתקו ביוזמת הבארון אדמונד דה-רוטשילד שיטות חקלאיות מצרפת וממושבותיה ליישוב הכפרי החדש.³ ואילו שלום רייכמן, צבי שילוני ואנוכי חקרנו את ההשפעות הגרמניות על התוכניות החקלאיות של ההסתדרות הציונית בשנים 1903-1914, בתקופת העלייה השנייה.⁴

בספרות שנכתבה עד כה ניכרת נטייה לקשור את ההשפעות הצרפתיות עם הבארון רוטשילד ופקידיו, לשייכן לתקופת העלייה הראשונה ולהגבילן לעניינים טכניים בלבד. אני ממליץ שהיסטוריונים יראו בחדירת הדגמים החקלאיים הצרפתיים ליישוב היהודי הכפרי חלק ממסגרת היסטורית ואנליטית רחבה יותר. במסגרת זאת יש לראות את התוכנית של רוטשילד כפן אחד בלבד של אידיאל צרפתי-יהודי לחינוך לחקלאות, אידיאל שהוגשם בארץ-ישראל בצורות שונות במהלך חמישים השנים האחרונות לשלטון העות'מאני. ראשיתו של מפעל החינוך החקלאי בשנת 1870, עת הוקם ליד יפו בית-הספר החקלאי מקווה-ישראל, בידי כל-ישראל-חברים (כ"ח; להלן

* הרצאה שניתנה במסגרת כינוס חוקרים בינלאומי 'צרפת וארץ-ישראל במאות י"ח-כ' מטעם המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, כ"ב-כ"ד באדר תש"ן (19-21 במארס 1990).

1 ש' כ"ץ, "התלם הראשון" – אידיאולוגיה, התיישבות וחקלאות בפתח-תקווה בעשור השנים הראשונות לקיומה, קתדרה, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 57-124.

2 ר' אהרונסון, הקמתן וראשיתן של זכרון-יעקב וראשון-לציון כמושבות חקלאיות, עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ט; הנ"ל, 'תפיסות ההתיישבות של מקימי המושבות הראשונות בארץ-ישראל', א' שנאן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 225-232.

3 ר' אהרונסון, הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתיה 1887-1890, ירושלים 1990; ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל: מפעלם של אדמונד וג'ימס רוטשילד בארץ, ירושלים תש"ם.

4 ראה: S. Reichmann & S. Hasson, 'A Cross-cultural Diffusion of Colonization: From Posen to Palestine', *Annals of the Association of American Geographers* LXXIV (1984), pp. 57-70; וכך: צ' שילוני, הקרן הקימת לישראל וההתיישבות הציונית 1914-1903, ירושלים 1990, וראה עוד: D.J. Penslar, *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington, Indiana 1991

השפעות צרפתיות על ההתיישבות החקלאית

— 'אליאנס', והמשכו במעשיהם של רוטשילד ושל חברת ההתיישבות היהודית יק"א, שפתחה בשנת 1896, ממקום מושבה בפריס, בפעילות התיישבותית בארץ-ישראל, ובשנת 1899 הקימה את המושבה סג'רה.

שלושת הגופים הפילנתרופיים היהודיים-הצרפתיים⁵ הללו, שפעלו בארץ-ישראל העות'מאנית — אליאנס, הפקידות של רוטשילד ויק"א — קלטו ואימצו את הלכי הרוח שרווחו בעת ההיא בצרפת לגבי היחס בין עובדי-אדמה לחברה. מאמר זה יציג את שלושת הגופים בהקשרם הצרפתי, יתאר את מעשיהם, ויבדוק באיזו מידה השפיעו על היישוב הכפרי הארצישראלי, שהיה בחיתוליו.

* * *

לאחר היווסדה, בשנת 1860, החלה אליאנס להקים רשת של בתי-ספר כרחבי המזרח-התיכון. מטרת בתי-הספר הללו היתה — לפי התיאור המקובל — להביא ל'התחדשות' יהודי המזרח, והכוונה היתה לשינוי התפיסות התרבותיות של בני עדות המזרח והתאמתן לאמות-מידה מערביות, ובמיוחד צרפתיות.⁶ תוכנית הלימודים בבתי-הספר של אליאנס כרכה בדרך-כלל הכשרה מקצועית עם הוראת מקצועות הומניסטיים ומדעיים-טבעיים. העניין שגילתה אליאנס בהכשרה מקצועית היה אופייני לתקופה; תוכניות הכשרה מעשית לשוליות, במימון פרטי, היו תרופה בדוקה של הבורגנות לטיפול בעוני בערי צרפת באמצע המאה הי"ט. עבודת-כפיים זכתה להוקרה לא רק בשל ערכה הכלכלי, אלא גם מפני שהיתה אמורה לטעת בעובדים תכונות של צייתנות, חריצות, וחסכנות. לדעתו של ההיסטוריון הצרפתי ל' ויסבך, ההצהרות והתוכניות של ה- Société de patronage des apprentis de ouvriers israélites et Paris (חברה לעידוד וטיפול החינוך למלאכת כפיים, שנוסדה בשנת 1853), לא נבדלו בהרבה מאלה של ארגונים קתוליים מקבילים בכירת צרפת.⁷

ובכל זאת, אף-על-פי שתנועות הרפורמה החברתית של יהודים ולא-יהודים בצרפת השתמשו באותן מלים, דקדוקן לא היה בהכרח זהה. בעוד הרפורמיזם הבורגני הכללי בצרפת הגיב על ה'בעיה החברתית', צידדו היהודים בהכשרה מקצועית כמענה גם ל'בעיה היהודית', שהעלתה תנועת ההשכלה אשר ביקרה את היהודים על אי-הפרודוקטיוויות הכלכלית שלהם ותבעה מהם

5 כשמופע במאמר זה המונח 'יהודי-צרפתי', הוא אינו מרמז שעובדי המוסדות הללו, או אף חברי ההנהלה, היו כולם ללא יוצא-מן-הכלל יהודים יוצאי צרפת, אלא מתאר ארגונים שהונהגו בעיקר בידי אליטה יהודית-צרפתית. בשנת 1885 היו הצרפתים פחות מ-40% מחברי אליאנס, ואולם הוועדה המרכזת שלה 'המשיכה להיות צרפתית בהרכבה', ו'הטביעה את חותמה על הארגון כולו, אשר ביטא את הגישות הפוליטיות, האידיולוגיה והתרבות של יהודי צרפת', ראה: A. Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey 1860-1925*, Bloomington, Indiana 1990, p. 23. שלושה מתשעת החברים במועצת המנהלים של יק"א (Conseil d'administration) היו נציגים צרפתים מחברת אליאנס. נרסיס לבן (Narcisse Leven), שהיה נשיא שני הארגונים, וצדוק כהן, רבה הראשי של צרפת, עיצבו את המדיניות הארצישראלית של יק"א משנת 1896 ועד למותו של כהן בשנת 1905. השווה: ח' אבני, 'חברת יק"א והצינונות', ח' אבני וג' שמעוני (עורכים), *הצינונות ומתנגדיה בעם היהודי, ירושלים, 1990*, עמ' 125-146.

6 השווה: רודריג, שם. על מקורות אליאנס ראה: מ' גרץ, *הפריפריה היתה למרכז, ירושלים, 1982*.
7 L.S. Weissbach, 'The Jewish Elite and the Children of the Poor: Jewish Apprenticeship Programs in Nineteenth-Century France', *Association for Jewish Studies Review* XII, 1 (1987), pp. 123-142; Idem., 'Oeuvre Industrielle, Oeuvre Morale: The Sociétés de Patronage of Nineteenth-Century France', *French Historical Studies*, XV, 1 (1987), pp. 99-120

זלמידים במקוה-ישראל להסב את עיסוקיהם מן המסחר לתחומי המלאכה והחקלאות. יהודי צרפת, נאמנים לדפוס התנהגות שהיה קיים בכל ההיסטוריה היהודית החדשה, נאחזו בדבקות באידאולוגיות החברתיות של סביבתם שהתייחסו גם לעניין היהודי הספציפי.⁸

המוסדות היהודיים לחינוך מקצועי, שפעלו בתחומי צרפת בחמישים השנים שקדמו להקמת הרפובליקה השלישית ב-1870, העדיפו הכשרת בעלי-מלאכה על הכשרת חקלאים. אמנם חסידי החקלאות — כמו למשל, לאון ורט, תעשיין טקסטיל מאלזס — עמלו ללא לאות לגייס תמיכה לבית-ספר חקלאי יהודי, אך בעוד בתי-ספר מקצועיים יהודיים אכן קמו ופעלו בהצלחה מסוימת, הרי בתחום החינוך החקלאי לא הניבו עשרות שנות מלל שום תוצאה ממשית. המוסד היהודי היחיד לחינוך חקלאי, שפעל בצרפת בשלהי המאה, היה ענף צדדי של בית-ספר מקצועי יהודי בפריס, la Société de refuge de Plessis-Piquet, שנוסד בשנת 1888.⁹ יחסם הפושר של הפעילים

8 אפשר אפוא ליישב את ההבדלים לכאורה בין המסגרת האנליטית ההשוואתית שבנה וייסבך, לעיל בהערה 7, לבין הגישה האינטרנליסטית לחינוך המקצועי היהודי-הצרפתי שהוצעה על-ידי Ph.A. Cohen, *The Modernization of French Jewry: Consistory and Community in the 19th Century*, Hanover, New Hampshire 1977, pp. 124-143; J. Berkovitz, *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-Century France*, Detroit 1989, pp. 104-110

9 ז' שיקאווסקי, 'יידישע פאכשולן אין פראנקרייך אין 19טן יארהונדערט' יווא-בלעטר, XVII (1962), עמ' 120-18. כהן (שם), עמ' 143-136; ברקוביץ, שם.

היהודים לחקלאות התאים לאחת המוסכמות של הפילנתרופיה בצרפת, שגרסה באופן כללי כי התיישבות חקלאית לעניים היא עניין יקר מדי הגוול זמן.¹⁰ הזנחת החינוך החקלאי על-ידי המגור הפרטי קיבלה חיזוק מהמדיניות הרשמית. אמנם בשנת 1848 יצא חוק מדינה שקרא להקמת רשת בתי-ספר חקלאיים, אך הממשלה לא מיהרה לממן את ביצועו. ואף-על-פי שברפובליקה השלישית צמחה במהירות מערכת ארצית של בתי-ספר יסודיים, נמשכה בה הזנחת החינוך החקלאי, שכן בעיני נאמני הרפובליקה נחשבה החקלאות לנחשלת וריאקציונית.¹¹ לנוכח אדישות המגור הציבורי והפרטי בצרפת כלפי הכשרה לחקלאות, אין לתמוה על התנהגות הפילנתרופים היהודים שפעלו בצרפת בעת ההיא. פעילות אליאנס היתה יוצאת דופן מבחינה זו. שלוש שנים לאחר היווסדה התעניינה אליאנס בהקמת מושבה חקלאית ליהודים מאלזס, ובשנת 1866 המליצה לעודד חקלאות בארץ-ישראל.¹² אך בעוד התוכנית האלוסית, כמוה כתוכניות אחרות לחינוך חקלאי של יהודים בצרפת, לא הוגשמה בסופו-של-דבר, הקימה אליאנס בתי-ספר חקלאיים במזרח-התיכון, ובכלל זה את בית-הספר החקלאי במקוה-ישראל. יצוין שקרל נטר, מייסדו של בית-הספר ומוותיקי ה־Société de patronage כפריס, נמשך לפעול בתחום החקלאות רק לאחר שהחל להתעניין במזרח בכלל ובארץ-ישראל בפרט.¹³ התעניינותה של הנהגת אליאנס בחקלאות נבעה לא רק מנורמות של הפילנתרופיה הצרפתית; צריכים להביא בחשבון גם את יחסו המיוחד של הארגון לארץ-ישראל ולמזרח. נטר, ועימו אדולף כרמיה, שהיה בעת ההיא נשיא אליאנס, גרסו שארץ-הקודש הקדומה התנוונה מבחינה חומרית ורוחנית. שיבה לחקלאות, האבטיפוס של עיסוק פרודוקטיווי, היתה אמורה להפיח בציון חיים

10 שייקאווסקי (שם), עמ' 108. אמנם, בתקופת המונרכיה של יולי והקיסרות השנייה (1830-1870) שומעים על מושבות חקלאיות שנתמכו על-ידי בתי-יומים ומוסדות לעניים. בשנת 1860 כבר הועסקו למעלה מ-40,000 ילדים עזובים בעבודה חקלאית בחסות גופי צדקה. אולם מרבית הילדים הללו התגוררו ועבדו במשקים חקלאיים פרטיים; המושבות החקלאיות היו מעטות ומרוחקות זו מזו. ראה: P. Barral, *Les agrariens français de Méline à Pisani*, Paris 1968, p. 358; M. Agulhon, G. Desert & R. Specklin, *Apogée et crise de la civilisation paysanne, 1789-1914, Histoire de la France rurale*, III, Paris 1976, pp. 418-429; R. Fuchs, *Abandoned Children: Foundlings and Child Welfare in Nineteenth-Century France*, Albany, New York 1984, pp. 48, 256

11 ברל (שם), עמ' 88, 358; אגולהון, דור וספקלין (שם), עמ' 170; וכן: E. Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford 1976, p. 329. בצרפת הרומנטיקה האגררית של סוף המאה ה-19, היא לא שלטה בה כמו בארצות אירופה המתועשות יותר, כגון אנגליה או גרמניה. נכון שתופעת הנהירה מן הכפר לעיר גרמה לדאגה והולידה מנשרים כמו 'שיבה לאדמה' (Retour à la terre) המפורסם, מאת ז'יל מלן, שר בממשלה. אולם המדיניות החקלאית של צרפת, במיוחד זו שהתווה מלן עצמו, לבשה אופי של אמצעים מתונים, כגון מכסי מגן ופטורי-מס לאיכרים. בצרפת לא היו תוכניות להתיישבות פנים בתמיכה ממשלתית כפי שהיו בגרמניה, דנמרק, בריטניה ואיטליה. השווה: J. Méline, *Le retour à la terre et la surproduction industrielle*, Paris 1905; M. Augé-Laribé, *La politique agricole de la France de 1880 à 1940*, Paris 1950, pp. 149-278

12 נ' לון, חמישים שנות היסטוריה (1860-1910), ב, ירושלים 1922; וכן אלברט כהן (לעיל, הערה 18), עמ' 142.
13 י' ברייל, יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג. ברייל מתאר את הרעיון של נטר להעניק ליהודים הכשרה חקלאית כהצעה חרשה אשר השכיל אליה בהיותו באה"ק... ראה: שם, עמ' 127. על נטר ועל ייסוד מקוה-ישראל ראה: א' קראוזה, 'חבלי לידה של מקוה-ישראל', ציון, ז (תש"ב), עמ' 104-108; י' שפירא, מאה שנה מקוה-ישראל, תל-אביב 1970; וכן: G. Weill, 'Charles Netter ou les oranges de Jaffa', *Les Nouveaux Cahiers*, XXI (1970), pp. 2-36

מכון המחקר הלאומי לחקר יהדות

קברו של נטר במקווה-ישראל
 חדשים, ואז צפויה היתה לצאת ממנה 'השכלה', כשם שבימי קדם יצאה ממנה התורה.¹⁴ חקלאות נתפסה גם כפרנסה טבעית לבני ערות המזרח, שהיו עתידים, כך קיווה נטר, לעלות בהמוניהם לארץ-ישראל.¹⁵ אין תימה אפוא שמקווה-ישראל היתה לבכת-עינה של אליאנס, ותוארה בדו"ח הארגון משנת 1878 בתור 'המוסד החשוב ביותר [שלו] להכשרה מקצועית, שעלה בקורבנות הרבים ביותר ומשך את תשומת-לב הציבורית הרבה ביותר'.¹⁶
 אף-על-פי שהיחס הנלהב של אליאנס לחקלאות היה יוצא-דופן, היה מקווה-ישראל קשור בקשרים הדוקים לפעולות פילנתרופיות צרפתיות של תקופתו. הפילנתרופיה הצרפתית הדגישה, כאמור, את חינוך הנוער ואת הקשר בין עצמאות כלכלית לישירות המידות. נטר עמד אפוא בתוקף על כך שהמאמץ הפילנתרופי של היהודים בארץ-ישראל צריך להיות מושקע בבתי-ספר לבני-

14 ראה נאורו של אדולף כרמיה מ-14 בינואר 1869 והחזר של אליאנס ('קול קורא') מ-26 במארס 1869, המובאים אצל בריל (שם), עמ' 129-132; הדו"ח של נטר מ-11 בינואר 1869 ראה: *Bulletin semestriel de l'Alliance Israelite Universelle*, 1 semestre 1869, pp. 55-65 [להלן: בולטין, סמסטר א' או ב'].
 15 דו"ח על ישיבת הוועדה המרכזת של אליאנס מ-2 בינואר 1868 ראה: בולטין, סמסטר א', 1868, עמ' 2-3; נאורו של נרסיס לבן מ-1 בינואר 1869 ראה: בולטין, סמסטר א', 1869, עמ' 26-27; וראה: שפירא, לעיל, הערה 13.

16 בולטין, סמסטר ב', 1878, עמ' 17; השוה: שם, סמסטר ב', 1872, עמ' 75-78, 79; שם, סמסטר ב', 1875, עמ' 29; שם, 1893, עמ' 93.

נוער, שניתן עדיין לעצבם, ולא במושבות למבוגרים, שאי אפשר כבר להזיזם מדרכיהם שנחשבו נלוזות.¹⁷ נטר תכנן להעניק לילדים בני 13 עד 16 שלוש שנות לימוד, ולפורם אחר כך ברחבי הארץ, כדי שיעסקו בחקלאות וישמשו דוגמה מאלפת לאחרים. חולשתה של תוכנית זו נבעה מהעובדה שעד לתחילת ההתיישבות הציונית בשנת 1882 כמעט לא היה כלל יישוב יהודי כפרי בארץ-ישראל, ובוגרי בית-הספר לא היו מסוגלים להקים יישוב כזה. וכך לא יכלו התלמידים למצוא כמעט אף פעם תעסוקה קבועה בחקלאות.¹⁸

כשם שמקווה-ישראל הכשיר איכרים שלא היה להם איפה לעסוק בחקלאות, כך גם ערך ניסויים טכנולוגיים שלא היתה בהם הרבה תועלת מעשית מיידית. במסגרת שליחותו בתחום החינוך והפיתוח הביא נטר לבית-הספר החקלאי טכנאים אירופים, בהאמינו ששיטותיהם טובות מהשיטות המקומיות. וכך גם הביא האגרונום שלו, ברדריה (Beaudrier), לארץ-ישראל גפנים מצרפת ומאלג'יריה, וניסה להרכיבן על זנים מקומיים.¹⁹ בשנת 1873 הורה נטר להביא לבית-הספר החקלאי עצי אקליפטוס, לא בשל התועלת הרפואית שהיו אמורים להביא – סיבה שבגללה ניטעו בעשורים הבאים – אלא משום שמתיישבים צרפתים באלג'יריה גילו שעצים מהירי צמיחה אלה מספקים עץ גולמי בשפע.²⁰

במשך למעלה מעשר שנים נערכו ניסויים כאלה בחלל ריק, אולם המצב השתנה עם תחילת העלייה הראשונה והתפתחות קשרים הדוקים בין מקווה-ישראל למפעל ההתיישבות של הבארון רוטשילד. כפי שציין אהרנסון לא מכבר, נטר נפגש עם רוטשילד בשנת 1882, והשניים גיבשו תוכנית התיישבות משותפת, שהגשמתה נמנעה בשל מותו הפתאומי של נטר.²¹ יתר-על-כן, לאחר שפעולות הסיוע הראשונות של רוטשילד למושבות היהודיות הצמיחו בהדרגה פקידות פורחת, סיפק בית-הספר החקלאי רבים מהטכנאים והפקידים שעבדו בשביל הבארון.

למרות הקשר ההדוק בין מקווה-ישראל למפעלו של רוטשילד, היו ביניהם הבדלים מוסדיים ברורים וחשובים. מקווה-ישראל הוקם בידי אליאנס כמוסד חינוכי עם תוכנית פעולה ארצישראלית צנועה יחסית, ואילו רוטשילד היה מסוגל ומוכן להוציא מיליוני פרנקים כדי ליצור בארץ-ישראל איכרות יהודית. יתרה מזאת, בעוד במקווה-ישראל היו החידושים הטכניים טפלים

17 השווה את השקפותיו של נטר, הבאות לידי ביטוי בדו"ח שלו מ־11 בינואר 1869, לעיל, הערה 14, עם אלה של שמעון ברמן, יהודי מגליציה שעבד תקופה קצרה עם נטר בארץ-ישראל בהקמת מקווה-ישראל, ראה: שפירא (לעיל, הערה 13), עמ' 84-85.

18 בריל (לעיל, הערה 13), עמ' 144-147; 'י פינס, 'על דבר ביה"ס לעבודת האדמה בעה"ק', הלבנון, תמוז-תרל"ט, עמ' 1-3.

19 חוזה בין נטר לברדריה, 16 במארס 1874, אצ"מ, J41/430; שמש לאליאנס, 21 במאי 1874, אצ"מ, J41/84; אליאנס לשמש, 1 ביולי 1874, אצ"מ, J41/8; בולטין, סמסטר ב', 1874, עמ' 42-44; שם, סמסטר א', 1876, עמ' 29; שם, סמסטר ב', 1876, עמ' 44.

20 בולטין, סמסטר ב', 1874, עמ' 95; השווה: 'Eucalyptus', P. Larousse, *Grand dictionnaire universel*, VII, Paris 1865-1890, p. 1897. אינני טוען שאלה היו עצי האקליפטוס הראשונים שהובאו לארץ-ישראל. עצי אקליפטוס יובאו מאוסטרליה כבר בשנת 1861, אף כי לא ברור אם נטר, שהגיע לארץ-ישראל שנים אחדות לאחר מכן, ידע על הימצאותם של העצים, שנשלחו לקונסול הבריטי בירושלים. וראה: א' הכהן, 'האקליפטוס שקדם לעליה הראשונה', טבע וארץ, כח, 2 (טבת-אדר תשמ"ו), עמ' 41-42; ב' רוזן, 'ראשית אקלום האקליפטוס בארץ-ישראל', קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 95-102.

21 ר' אהרנסון, 'תוכנית נטר-רוטשילד: תחילת פעולתו הישובית של הבארון בארץ-ישראל', קתדרה, 44 (תמוז תשמ"ו), 55-79.

Saluts de
Mikveh-Jisrael.
(Palestine)

Souvenir de
Richon / Zion.

קדמת אלזרה
אם
קדמת אלזרה וזיון
Jaffa.

גלויות ברכה מתחילת
המאה. למעלה: מקווה-
ישראל, למטה: ראשון-
לציון

בבירור לתפקיד החינוכי של בית-הספר, היתה לפקידות של רוטשילד גישה אחרת. אהרנסון ושאמה מתארים באריכות איך הזרים רוטשילד למושבותיו עובדים ושיטות שיובאו ממוסדות מדע חקלאיים בצרפת. רבים מאנשי המקצועות הטכניים שעבדו אצל רוטשילד הוכשרו באקדמיות לגנות במונפליה או ורסיי, וקיבלו עידוד לעסוק במחקר ובניסויים אגרונומיים שיטתיים לפי השיטות שלמדו בצרפת.²²

אפשר אבל לטעון שגם כאן, כמו במקווה-ישראל, גדלו ממדיו של המודל הצרפתי כאשר השתבר בפרזימה האידאולוגית של ארגוני הצדקה הצרפתיים-היהודיים בארץ-ישראל. השוואה בין המסופר אצל שאמה ואהרנסון על הניסויים שערך הבארוך לבין מה שנכתב על המדיניות החקלאית של צרפת בעת ההיא מראה שגיוס המשאבים המדעיים למושבות הבארוך בארץ-ישראל היה הרבה יותר נרחב ומכוון מהסיוע של ממשלת צרפת לניסויים בשנות השמונים של המאה הי"ט. אמנם בעקבות נזקי הפילוקסרה,^{22*} שהשמדה בעשור ההוא חלק ניכר מהגפנים בצרפת, החלה ממשלת צרפת לתמוך בניסויים חקלאיים,²³ אבל חוקרי המדיניות החקלאית של צרפת ברפובליקה השלישית קובלים על דלות המימון הציבורי למחקר וללימודי אגרונומיה, בהשוואה למה שהיה מצוי במדינות מערביות אחרות.²⁴ כדי לקבוע כיצד סיגל לעצמו המחקר החקלאי במושבות הבארוך את דגמי המחקר החקלאי בצרפת ובמושבותיה, יש להוסיף ולחקור את טיבה המדויק של הזיקה בין השניים.

אף-על-פי שהקשרים הטכנולוגיים בין פקידות הבארוך לחקלאות הצרפתית הם הבולטים ביותר, היו ביניהם גם קשרים תרבותיים וחברתיים. האתוס הפילנתרופי של אליאנס, אשר בדומה לפילנתרופיה הקונסטרוקטיבית בצרפת בכלל קישר חינוך עם רפורמה חברתית וחריצות עם תיקון המידות, הועבר למפעלו של הבארוך באמצעות מקווה-ישראל. בהתאם לרוח הפדגוגית של אליאנס הנהיג רוטשילד במושבות שהיו בשליטתו משטר אפטרופסות חמור, שנוקשותו היתה למשל. ובדומה לפעילי אליאנס, שהרעיפו שבחים על מקווה-ישראל, ראה גם רוטשילד בחקלאות צורת עבודה בעלת כושר מיוחד ליצירת חיים חדשים. למרות יחסו האוהד למלאכות-יד, ידוע שרוטשילד סירב להעניק סיוע למתיישבים יהודים שנחשדו בעיניו כי הם מנצלים את המלאכה כדי להתחמק מעבודת-אדמה.²⁵

לדעתי, טועים התיאורים הקיימים של מפעל ההתיישבות של הבארוך, בכך שאינם מציגים באופן ברור את מקורן המשותף של ההשפעות הצרפתיות הטכניות והחברתיות-התרבותיות במפעלו. מחקר של שאמה על פעולת ההתיישבות של רוטשילד בודק את מעשיות תוכניתו החקלאית, ומתאר את התעקשותו למקד את ענפי החקלאות במושבותיו במוצרי יצוא, כגון יין ומשי, כטעות טכנית. שאמה מניח ששיטות שהצלחתן היתה מושלמת בדרום צרפת או באלג'יריה

22 על הרקע של הטכנאים החקלאיים בשירותו של רוטשילד ראה: שאמה (לעיל, הערה 3), עמ' 57, 74-76, אהרנסון (שם), עמ' 120-131.

22* הערת המערכת: פילוקסרה — מזיק מקבוצת כנימות העלה אשר תוקף את שרשי ועלי הגפן. חדר במאה הי"ט מיבשת אמריקה והביא להשמדת מיליוני גפנים לא מורכבות באירופה; גם בארץ גרם נזקים ניכרים.

L. Loubere, *The Red and the White*, Albany NY 1987, p. 172 23

אוג'ה-לריבה (לעיל, הערה 11), עמ' 131-124; ברל (לעיל, הערה 10), עמ' 88-89. 24

ד' גלעדי, 'ראשון-לציון בתוספת הברון רוטשילד (1882-1900)', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 135; אהרנסון (לעיל, הערה 21), עמ' 79. 25

לא התאימו לתנאים בארץ-ישראל.²⁶ אהרנסון מציע תיקון חלקי לשאמה בהראותו שהתחייבות המושבות לענפי מותרות היתה הרבה יותר קטנה ממה שטוען שאמה, וכי גידולי תבואה תפסו מקום בולט בתוכניותיהן החקלאיות.²⁷ טענה זו תקפה אמנם אך היא אינה חורגת ממסגרת דגמים חקלאיים זרים בעלי אופי טכני טהור. מדברי אהרנסון משתמע בעצם חיזוק של מסגרת כזו, שכן המודרניזציה החקלאית של אלג'יריה הצרפתית מאמצע המאה הי"ט הביאה עימה הרחבה של גידולי דגנים וחקלאות הגפן כאחד — ממש אותו תסריט עצמו שאהרנסון משרטט לגבי היישוב היהודי בארץ.²⁸

השפעות טכניות צרפתיות ואלג'יריות הורגשו בכירור במושבות הבארון. הוכחות למכביר לכך מספקים הגפנים מצרפת ועצי האקליפטוס מאלג'יריה. אולי יש הגומה בהצגת נקודות הדמיון הפיזיות בין ההתיישבות היהודית הכפרית בארץ-ישראל לחקלאות באלג'יריה ובצרפת המרידיונלית. אשר לאלג'יריה, נכון אמנם שאחדים מהעובדים הטכניים הלא-יהודים בפקידות הבארון עבדו לפני כן במגרב, וכי חקלאות הגפן היהודית, כמוה כאחותה האלג'ירית, נעשתה במשך הזמן תלויה ביותר בפועלים בני המקום, אבל לא ברור אם היה זה חיקוי מודע למודלים אלג'יריים, או שמא נעשתה פשוט התאמה מבנית לתנאים ששררו במזרח-התיכון. הרבה יותר משכנעת הטענה כי תוכנית הבארון ליצור שכבת בעלי קרקע יהודים עשירים, שיגדלו גידולים מסחריים, נשענה בעיקר על חזון אידיאלי של חקלאות יס-תיכונית ליצוא, ולא על מודל קונקרטי. התוכנית של רוטשילד לא התבססה על תנאי החזקת קרקע באלג'יריה או בצרפת, אלא על המיתוס של איכרות צרפתית איתנה, שהונצח בידי ההיסטוריון מישלה והמשיך להתקיים גם במאה זו. ידוע שלא עשירות היא שאפיינה את האיכרות הצרפתית, אלא נחלות קטנות מדי וחובות נצחיים. אזור מידי, שהיה מקור השראה חשוב לרשימת הגידולים של מושבות הבארון, היה מהאזורים החקלאיים הדלים ביותר בצרפת, ושלטה בו חקלאות שיבוליה הספיקו לצורכי מחייה בלבד.²⁹ טיפוח חקלאות הגפן בארץ-ישראל בידי הבארון היה הגיוני לנוכח הירידה החדה בייצור היין הצרפתי כתוצאה ממכת הפילוקסרה, ואולם לייני היהודי הזעיר שראה הבארון בעיני רוחו לא היה סיכוי רב בענף שהיה נתון בתחרות בינלאומית קשה ומרוכז בידי בעלי אחוזות קפיטליסטים. רוטשילד ופקידיו הניחו בטעות שמצב מאוזן אצל כפריים עמלים פירושו איכרות זעירה משגשגת, ואת הרעב לאדמה ואת אי-השוויון המשווע ששררו במושבות ייחסו לפיכך למוסר הירוד של המתיישבים. משום כך סירב רוטשילד לשקול תכנון צורות אחרות לגמרי, שוויוניות יותר, של החזקת קרקע במושבות היהודיות.³⁰

יק"א נקטה לראשונה צעדים להנהגת שינויים כאלה כשהחלה ליישב יהודים בארץ-ישראל בשנת 1896. ממדי השינויים גדלו לאחר שיק"א נטלה לידיה, בשנת 1900, את הנהלת מושבות

26 שאמה (לעיל, הערה 3), עמ' 105, 116-117.

27 אהרנסון (לעיל, הערה 3), עמ' 53-57.

28 P. Boyer, *L'évolution de l'Algérie médiane (ancien département d'Alger) de 1830 à 1956*, Paris 1960, pp. 312-332; K. Cross, 'The Evolution of Colonial Agriculture: The Creation of the Algerian "Vignoble"', M.A. Seminar Paper, Northern Illinois University 1988 [Unpublished]

29 Th. Zeldin, *France 1848-1945: Ambition and Love*, Oxford 1979, pp. 131-197, esp. pp. 167-170; R. Price, *A Social History of 19th Century France*, London 1987, pp. 14-27

30 שאמה (לעיל, הערה 3), עמ' 108-112.

סגירה (תחילת המואה)

מכון מחקרים ישראלי

הבארון. בספרי יסוד ניכרת נטייה להדגיש את ההיבטים השליליים של השינויים הללו — הנכונות לפטר יהודים או להביאם לפשיטת-רגל, כדי לקצץ בעלות, ופתיחות כלפי העסקת ערבים.³¹ חיבורים מאוחרים יותר מציינים שלצד הקיצוץ בסיוע ובטיפול גידולים לצורכי מחייה היו גם השקעות נכבדות בקרקע ובטכנולוגיה חקלאית. לקימוצים ולהוצאות גם יחד היתה מטרה אחת — חיסול שיטות לא-יעילות ויצירת יישוב כפרי פרודוקטיווי וכדאי מבחינה כלכלית.³² אבל גם הספרות החדשה אינה מדגישה די הצורך את העובדה שיק"א לא ראתה בעצמאות כלכלית מטרה בפני עצמה, אלא ניסתה להגשים בקנה-מידה הרבה יותר גדול ממה שעשה מקווה-ישראל לפנייה את יעד ההתחדשות הרוחנית, שהיה לב האידאולוגיה של אליאנס.

הפקידות של יק"א וזו של אליאנס חפפו במידה רבה. שלושה מחברי אליאנס ישבו במועצת המנהלים של יק"א, ואחד מהם, נרסיס לבן, שימש נשיא שני הארגונים.³³ למעשה, כל עובדי יק"א בארץ-ישראל היו חניכי בתי-הספר של אליאנס. אין תימה אפוא שיק"א, כמוה כאליאנס, ניהלה תעמולה בלתי-פוסקת להתחדשות רוחנית באמצעות חקלאות. גם יק"א, כמו פקידות הבארון, פעלה מתוך הנחה שעובדים חרוצים יבואו על שכרם בשפע יכולים וברווחים נאים. אבל בניגוד

31 א' ביין, תולדות ההתישבות הציונית, רמת-גן 1970, עמ' 25-27.
32 D. Angst, *Nichtzionisten in Palaestina: Die Rolle der Jewish Colonization Association, 1900-1924*, M.A. Thesis, Universitaet Zuerich 1977; שאמה (לעיל, הערה 3), עמ' 132-187; ר' אהרנסון, 'שליבים בהקמת מושבות העליה הראשונה ובהתפתחותן', מ' אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה, ירושלים 1981, עמ' 74-81; י' בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, ירושלים 1988, עמ' 39-44.
33 ראה לעיל, הערה 5.

לאליאנס ולפקידות הבארון הקימה יק"א מכשיר יעיל להכשרתם החקלאית וליישובם של בני חסותה, הלא היא חוות סג'רה שבעמק-יזרעאל.

בהשוואה לחוות ההכשרה הציוניות, כגון כינרת, יש מעט מאוד חומר מחקרי על סג'רה. אך היא ראויה לתשומת-לב, משום שמעת היווסדה בשנת 1899 ועד להקמת כינרת בשנת 1908 היתה המקום היחיד ביישוב להכשרת מבוגרים לחקלאות. גם סג'רה, כמקווה-ישראל, שאבה השראה מדגמים צרפתיים, אך שלא כמו מקווה-ישראל, שהוקם במתכונת הצרפתית של בית-ספר חקלאי כמוסד צדקה, סג'רה לא היתה דומה לשום מוסד צרפתי. המונח 'חוזה לדוגמה' (Ferme Modèle) היה דומה במשמעותו למונח 'שדה להדגמה' (Champ de Démonstrations); שדות להדגמה בצרפת העמידו לרשות מבוגרים את הטכנולוגיה החדשה ביותר באמצעות מוצגים והרצאות מפי אגרונומים.³⁴ כשהוקמה סג'רה היתה יק"א עסוקה בהקמת רשת חוות לדוגמה במושבותיה בארגנטינה וברוסיה.³⁵ ואולם למרות שמה, סג'רה לא היתה חוזה לדוגמה, אלא מוסד להכשרה. במובן זה דמתה לבתי-הספר המעשיים לחקלאות בצרפת, אלא שהללו נועדו לכני איכרים בגיל תיכון, ואילו סג'רה הכשירה מבוגרים.³⁶ בדומה למעמדו של מקווה-ישראל, גם מרכזיותה של סג'רה בעיני יק"א היתה חריגה על רקע מעמדו המדולדל של החינוך החקלאי המעשי בצרפת בשלהי המאה. סג'רה החלה לפעול בקול תרועה; פקידי יק"א דיברו עליה כעל המפעל הארצישראלי החשוב והיקר ביותר של החברה.³⁷ הערכה זו עמדה בניגוד משווע למימון הדל ולהיקף המוגבל של שדות ההדגמה ושל בתי-הספר המעשיים לחקלאות בצרפת.³⁸

אף-על-פי שלא היה שום מוסד צרפתי זהה לסג'רה, בולטת ההקבלה בין יעדיה המוצהרים של חוות ההכשרה ליסוד מסוים במדיניות החקלאית של צרפת בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19. עובדי יק"א בארץ-ישראל היו בדעה אחת, שלאחר תקופת נסיון יש ליישב את פועלי סג'רה כאריסים על אדמות החברה.³⁹ אריסות הונהגה בסג'רה ובמושבות יק"א בכל ארץ-ישראל. בדרך-כלל כשכותבים על פעילות יק"א מייחסים את הנהגת האריסות לחיקוי דגמים מזרח-אירופיים או ערביים-ארצישראליים,⁴⁰ אבל אין צורך להרחיק לכת כדי לגלות מקור השראה סביר יותר. אף-על-פי שברפובליקה השלישית חלה באופן כללי נסיגה באריסות, גדלו בשנות השמונים של המאה

34 אוג'ה-לריבה (לעיל, הערה 11), עמ' 128-130; ברל (לעיל, הערה 10), עמ' 89.

35 ראה הדו"ח על מושבות יק"א בדרום רוסיה, מ-29 בדצמבר 1898, אמתע"י, ארכיון יק"א, 277 [להלן איק"א]. למידע נוסף על התפתחות התשתית החינוכית של יק"א במזרח אירופה ראה: אצ"מ, Jewish Colonization Association, Séances du conseil d'administration [=JCA], Paris, I, 1896-1899, הישיבות מיום 14 באוקטובר 1896 ו-21 בפברואר 1897; לגבי ארגנטינה ראה: ד' חיים ליק"א, 17 במאי 1900, אמתע"י איק"א, 255.

36 ברל (לעיל, הערה 10), עמ' 88. ההשוואה בין סג'רה למקבילותיה בצרפת היא ספוקלטיבית, שכן, ככל הידוע לי, אין מחקר יסודי על רשת החינוך החקלאי בצרפת של סוף המאה ה-19.

37 פרינטיה ליק"א, 18 בפברואר 1901, אמתע"י, איק"א, 258; יק"א לפרינטיה, 22 באפריל 1901 בדצמבר 1901, שם, 262.

38 אוג'ה-לריבה (לעיל, הערה 11), עמ' 128-130; ברל (לעיל, הערה 10), עמ' 88-89.

39 ראה מכתביו של פקיד יק"א, ד' חיים, ליק"א, 3 בדצמבר 1899 ו-4 בינואר 1900, אמתע"י, איק"א, 257; על הצעותיו של האגרונום חיים קלווריסקי להנהיג בסג'רה אריסות ראה: א' עבר הדני, התישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, תל-אביב 1955, עמ' 18; ב"צ מיכאלי, סג'רה: תולדותיה ואישיה, תל-אביב 1973, עמ' 38.

40 ראה למשל: ביינ (לעיל, הערה 31), עמ' 25.

הי"ט הן מספר האריסים והן ההתעניינות של אנשי רפורמה חברתית שמרנים באריסות כאמצעי במאבק נגד הנהירה מהאדמה לערים. מעניין שאריסות כמוסד קסמה לאנשי הרפורמה הצרפתיים לא רק בשל יכולתה לקשור לקרקע אנשים חסרי אמצעים, אלא גם בשל יכולת בעל הקרקע לשליטה חברתית רבה על אריסיו.⁴¹ ייתכן מאוד ששילוב זה של פוטנציאל חינוכי וכדאיות כלכלית הוא שמשך את מתכנני ההתיישבות של יק"א לאריסות.

האגרונומים של יק"א, שתכננו את מערכת ההכשרה והאריסות של סג'רה, גרסו שהתקדמות כלכלית ותיקון המידות קשורים זה בזה ללא הפרד. אליהו קראוזה, מנהלה של סג'רה משנת 1901 עד שנת 1913, טען כי 'שליחותו העיקרית' היא לחנך יהודים שיאמינו בחקלאות, ויאהבו חקלאות'. הוא שאף לחסל עצלות וטפילות ולטפח חסכנות וחריצות.⁴² מי שהרבה אולי מכולם להסביר את ערך האריסות להתחדשות רוחנית היה האגרונום יוסף ניאגו, מנהל מקווה-ישראל והפקיד הטכני החשוב ביותר של יק"א בארץ-ישראל עד סוף המאה. ניאגו קרא בשנת 1901: האם רכוש הוא דבר כל-כך קל להשגה, שאפשר למסור אותו סתם כך לכל אחד? גמולם של פועלים אמיתיים, המפלט שעליו חולם אדם שעמל ונאנק כל ימיו, תקוותם הנעלה והאידיאל הנשגב של כל אלה שטרחו כל חייהם – הוא רכוש? אותו צריך לרכוש; אסור למסור אותו חנם.⁴³

ניאגו, כשאר העובדים הטכניים של יק"א בעת ההיא, חזה עלייה הדרגתית במעמד היהודי הכפרי בארץ-ישראל, מפועל יומי לאריס, ומאריס לאיכר-חוכר. לדבריו, רק החרוצים והמצליחים ביותר יצליחו להגיע למעמד הרם של בעלי קרקע.⁴⁴

בדומה לאיכר הטיפוסי-האידיאלי של רוטשילד, גם חזונו הסכימתי של ניאגו על התקדמות חלקה של הפועל לבעל נכסים לא שיקף מציאות חברתית. בצרפת של סוף המאה הי"ט היו איכרים זעירים דלים ואיכרים-חוכרים עשירים, והיה הבדל גדול בתנאי האריסות בין אזור לאזור.⁴⁵ האידיאליזציה של החקלאות בעיני יק"א הפריעה לה להבין שהפיכת פועלים חקלאיים לאיכרים עצמאיים תעלה ביוקר ותגזול זמן רב. יתר-על-כן, אנשי יק"א לא הבינו שהרבה יותר קשה לפעול עם יהודים בארץ-ישראל מאשר לנסות להשריש את הפרולטריון הכפרי הצרפתי באדמת מולדתו. ביק"א הניחו שסג'רה תפיק רווחים, או לפחות לא תפסיד, כבר בשנתה הראשונה. ייתכן שציפייה זו היתה מתממשת, אילו היתה סג'רה באמת חווה לדוגמה עם צוות מקצועי קטן וציוד. אבל סג'רה היתה מוסד חינוכי, שהעסיק פועלים חסרי-נסיון לגמרי, בסביבה מבודדת ולעתים עוינת. פקידי יק"א סירבו להתחשב בנתונים הללו שעה שניצבו מול הגרעון של החווה בשנתה הראשונה.⁴⁶ הם פיטרו את מנהל החווה, חיים קלווריסקי, והביאו במקומו את קראוזה, שצמצם במשך הזמן את הגרעונות אך לא היה מסוגל לחסלם. רק שש שנים אחרי פתיחת החווה החלה יק"א להקטין את ממדיה כדי לצמצם את עלותה. בשנת 1913 כבר היו כל אדמות חוות ההכשרה מחולקות בין אריסי

41 זלדין (לעיל, הערה 29), עמ' 160-162.

42 קראוזה ליק"א, 16 בספטמבר 1901, אמתע"י, איק"א, 270A.

43 ניאגו ללבן, 6 בפברואר 1901, אמתע"י, איק"א, 270C.

44 שם.

45 השוה: זלדין (לעיל, הערה 29), עמ' 131-197; וכך: R. Price, *A Social History of 19th Century France*,

London 1987, pp. 149-157

46 יק"א לפרינטיה, 12-22 באפריל 1901, אמתע"י, איק"א, 262; JCA, II, 1900-1901; הישיבה מ-16 ביוני 1901.

סג'רה, או שנמכרו לחברת מטעים יהודית פרטית.⁴⁷ סג'רה, בת הטיפוחים של יק"א, הוקרבה על מזבח הרווחיות.

גורלה של סג'רה מעלה פרדוקס יסודי באידאולוגיות שעליהן התבסס המפעל היהודי-הצרפתי בארץ-ישראל. מצד אחד, הפילנתרופים היהודים-הצרפתים התמסרו ליצירת שכבת איכרים יהודים בארץ-הקודש. למעשה, הקשר הרומנטי של הפילנתרופים לארץ-ישראל ואמונתם בקשר סיבתי בין חקלאות לבין התחדשותה של הארץ הביאום להיאחז באידיאל אגררי, שתפס מקום שולי במחשבה החברתית בצרפת של סוף המאה הי"ט — ובכלל זה במחשבתם של יהודי צרפת — ולהעתיקו למוקד התודעה. מצד אחר, הפעילים היהודים-הצרפתים לא הבינו שדגמי החינוך החקלאי שאימצו לעצמם עשויים להצליח רק במסגרת פוליטית, מסגרת המדינה הצרפתית. ואולם ארגוני הצדקה היהודיים-הצרפתיים התחמקו מהשוואות לדגמי פעילות במסגרת מדינה, משום שסירבו לראות את עצמם כעוסקים בפעולה פוליטית. הם השתמשו בדגמים כמו זה של בית-הספר החקלאי, משום שאלה גילמו ערכים חינוכיים, ולא פוליטיים, ולא פוליטיים-כלכליים. אליאנס ויק"א, ובמידת-מה גם הבארון רוטשילד, הציבו לעצמם כמטרה את התחדשות היהודים כפרטים או כבני קהילה, אך לא כישות לאומית. הקצאות קרקע ותוכניות התיישבות נעשו לא מתוך מחשבה על הקמת משק יהודי-לאומי בבוא הזמן, אלא למען שיפור מידי של המשק המוסרי של היהודים. יוצא אפוא שאותם כוחות אידאולוגיים אשר דחפו את ארגוני הצדקה היהודיים-הצרפתיים לארץ-ישראל, הם אלה שגם הגבילו את היתרונות שיישובה הכפרי היה יכול להפיק מהם.

47 יק"א לפריניטה, 24 במארס, 3 ו-27 בנובמבר, 1905, אמתעי, איק"א, 262; יק"א לה' פרנק, 23 באוגוסט, 18 באוקטובר, 10 בדצמבר 1907, שם, 256; יק"א לפרנק, 24 באפריל 1908, 27 בספטמבר ו-21 בדצמבר 1910, שם, 262; יק"א לקראוזה, 27 בינואר ו-31 במארס 1911, שם, 272; יק"א לא' שטרקמט וד' בריל, 13 ביוני, 9 ביולי ו-9 באוקטובר 1913, שם, 262. ראה גם: S.E. Soskin, *Altneuland*, III, 1 (1906), pp. 11-12.